

"Qəlb şairi" haqqında dəyərli monoqrafiya

"Şərqi ən həssas və ən səmimi qəlb şairi" (Gibb) olan Məhəmməd Füzuli haqqında indiyədək Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, İraq və İranda xeyli tədqiqatlar aparılmış, çoxlu sayda kitablar nəşr olunmuşdur. Bu araşdırma və kitablarda dahi şairimizin dövrü, mühiti, həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında yetərinə dolğun və fərqli fikirlər söylənmişdir. Hələ onu demirik ki, Füzulinin həyat və yaradıcılıq xüsusiyyətləri öz sağlığından başlayaraq müxtəlif təzkirəçilər tərəfindən də az-çox işıqlandırılmış, şairin şeir-sənət məsələlərinə yanaşma özəllikləri haqqında bəzi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Buna baxmayaraq, Füzulinin poeziyası və şəxsiyyəti bəhs edən hər bir tədqiqat əsəri həmişə füzulisevərlər tərəfindən maraqla qarşılanır.

Mühacir ədəbiyyatşünas Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun (1905-1980) bu yaxınlarda ilk dəfə işıq üzü görmüş "Füzuli" monoqrafiyası da Füzuli pərəstişkarlarına qiymətli hədiyyə hesab edilə bilər. AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası" seriyasından (III cild) nəşr olunan bu kitabı nəşrə hazırlayan, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi filologiya elmləri doktoru Ataəmi Mirzəyev, məsul redaktoru isə filologiya elmləri doktoru Nikpur Cabbarlıdır. Deməli ki, bu kitab indi işıq üzü görə də, onun yazılma tarixi XX əsrin ortalarına - 1942-1945-ci illərə gedib çıxır.

Siyasi səbəblər üzündən Azərbaycandan Türkiyəyə mühacirət etmiş və orada yaşayıb-yaratmış Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu bu araşdırmanın doktorluq dissertasiyası kimi yazıb müdafiə etmiş, ancaq bəzi səbəblərdən nəşrinə nail ola bilməmişdir. Görkəmli türk alimi Əbdülqadir Qaraxanın məşhur "Füzuli: Mühiti, həyatı və şəxsiyyəti" əsərindən bir neçə il öncə yazılmış bu fundamental tədqiqat, təəssüf ki, vaxtında nəşr olunmadığından elmi dövriyyədən kənar qalmışdır. Mövzu, məqsəd, problematika və elmi dolğunluq baxımından türk aliminin adı çəkilən monoqrafiyasından heç də geri qalmayan, bəlkə də, mövzu əhatəsinə görə müəyyən məqamlarda onu üstələyən bu əsərdə Füzulinin həyatı, dövrü, şəxsiyyəti, sənəti və yaradıcılıq özəllikləri ilə bağlı elə bir məsələ yoxdur ki, ona münasibət bildirilməmiş olsun.

Kitabı nəşrə hazırlayan füzulışünas alim Ataəmi Mirzəyevin yazdığı "Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu və onun "Füzuli" araşdırması" adlı ön sözdə müəllifin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verilir. Alimin türkiyəli tədqiqatçı Ömər Özcanın araşdırmalarına əsasən verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu 1905-ci ildə Gəncə şəhərində doğulmuş, ilk və orta təhsilini də orada almış, 1927-ci ildə Gəncə Pedaqoji Texnikumunu bitirmişdir. Onun atası Məşədi Əli Rəfiyev Rusiya qırmızı ordusunun Azərbaycanı işğal etməsinə etiraz olaraq baş vermiş məşhur Gəncə üsyanının fəal iştirakçılarında biri kimi təqiblərə məruz qaldığından mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olmuşdur. Gəncədən Təbrizə, oradan da Türkiyəyə köçən Məşədi Əli İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin 1922-ci ildə qurduğu Müsavat Partiyası Xarici Bürosunda fəaliyyət göstərmişdir. O, oğlu Səlim Rəfiqin kommunist ideologiyası altında təhsil almasını istəməmiş, onu Türkiyəyə - öz yanına çağırmışdı. Gənc Səlim Müsavat Partiyasının gizli özoyninin yardımı ilə Xəzər dənizi ilə İrana keçmiş, orada yaşayan əmisi Musa Rəfiyevin vasitəçiliyi ilə Türkiyəyə getmişdir. O, 1930-31-ci dər ilində İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsi və yüksək Müəllim məktəbinə yazılmış, 1935-ci ildə universitet diplomu da almışdır.

Səlim Rəfiq bir çox fundamental elmi əsərlərin müəllifi olmuşdur. O, hələ universi-

tetdə oxuyarkən məzun dissertasiyası kimi yazıb tamamladığı "Azərbaycan və Anadolu xalq hekayətlərinin təhlili və müqayisəsi" adlı tədqiqatından başlayaraq, "Prof. Dr. Çobanzadəyə cavab", "Azərbaycan ədəbiyyatı - seçilmiş misralar", "Füzuli", "Divan ədəbiyyatının məhəlli və ictimai motivləri" və s. kimi orijinal əsərlər qələmə almışdır.

Səlim Rəfiqin "Füzuli" monoqrafiyası Füzuli haqqında zamanında yazılmış ən mükəmməl tədqiqat əsərlərindən biri olub, "Müqəddimə", 4 fəsil və "Bibliografiya"dan ibarətdir. Müqəddimədə əsərin yazılma vaxtı, səbəbləri və şərtləri haqqında qısa məlumat verən Səlim Rəfiq ustası Ə.N.Torlanı "yaxın əlaqələrdən və qiymətli tövsiyələrdən dolayı sonsuz minnət və şükranlarını" da bildirməyi unutmur.

Füzulinin həyat yolunu araşdırarkən üç qisim əski məxəzlərə baş vurmağı gərəkli bilən monoqrafiya müəllifi bunları belə sıralayıb: 1. Füzulinin əsərləri; 2. Təzkirələr; 3. Başqa qaynaqlar. Bütün tədqiqat boyu ilk iki qaynağa tez-tez müraciət edən Səlim Rəfiq "Başqa qaynaqlar" dedikdə, tarixçilər: Əlinin "Künhül-əxbar" və Katib Çələbinin "Kəşfüz-zünun" əsərlərini nəzərdə tutduğunu göstərir. Dahi sənətkarın adına gəldikdə, o, müxtəlif tarixi-ədəbi qaynaqlarda keçən Məhəmməd, Əhməd, Mahmud, Süleyman və Məhəmməd Bağır adlarını da diqqətlə saf-çürük edir və təbii ki, Məhəmməd adını ən doğru variant sayır.

Zəkulla BAYRAMLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

O, Füzulinin özünün də dediyi kimi, gənc yaşlarında başqa təxəllüslərlə şeir yazdığını qəbul edir və dahi bir şair kimi "Füzuli" məxləsi ilə tanıdığını göstərir. Müəllif "Həyatı qaranlıqlar içində qalan" şair haqqında indiyədək yayılmış bəzi rəvayətlərə də işıq salır. Əsasən XIX yüzilin sonları və XX əsrin əvvəllərində yayılmış bu rəvayətlərin tamamilə əsassız olduğunu göstərir.

Füzulinin həyatına dair bəzi məlum bilgiləri də gözdən keçirən S.Rəfiq Sultan Süleymanla Bağdad səfər edən Xəyali bəylə Taşlıca Yəhyadan başqa, onun "Kalay" təxəllüslü bir şairlə də dost olduğunu, eyni zamanda, Bağdad qazisi Seyid Məhəmməd Qazi və bəzi başqa şəxslərlə də yaxın münasibət saxladığını təsdiq edir. Bundan başqa, Türkiyənin Millət Kitabxanasında saxlanılan Füzuli Divanının bir yazma nüsxəsinin son səhifəsində onun 990-cı ildə şairimizin şagirdi İsa Əfəndi xətti ilə yazıldığına dair bir qeyd gördüyünü də xatırladı.

Səlim Rəfiq Füzulinin ölüm tarixi və dəfn olunduğu yer haqqında müxtəlif məlumatları da diqqətlə araşdırır, onun 1556-cı ildə taun xəstəliyindən vəfat etdiyini və təkyəsində çıxarılıb olduğu bəktəşi şeyxi Əbdülmömin Dədonin qəbrində dəfn edildiyi fikrini təsdiqləyir.

Kitabında Füzulinin milliyəti məsələsinə xeyli yer ayıran müəllif şairin öz qeydlərindən və kitabdar Sadiqinin təmasından başlayaraq bu barədə müxtəlif fikirlər söyləyən şərqşünasların mülahizələrini diqqətlə nəzərdən keçirir və şairin türk olduğunu "isbatlamağa" çalışır. Füzulinin türk olmadığını irəli sürən Krımski, G.Huart, Samoylovic, R.Tofiq və H.Daniş kimi alimlərin qərəzli yanaşmalarını nəzərə almadan demək istərdik ki, təkə türk divanı, "Leyli və Məcnun" poeması və "Hədiqətüs-südə" məqtəlini ana dilində yazan dahi sənətkarın milli kimliyini araşdırmağa, yaxud sübut etməyə çalışmağın özü belə yersizdir. Bu, həm də Füzuli yaradıcılığına yaxından bələd olmağın göstəricisi kimi qeyd oluna bilər.

"Füzulinin elmi" adlanan ikinci fəsilə Füzulinin divanlarına yazdığı müqəddimələrdən və əsərlərindəki bəzi işarə-beytlərdən nəticə çıxaran monoqrafiya müəllifi onun "zamanının bütün elmlərinə vaqif olduğunu" göstərir.

Füzulinin tarixi məlumatının qiymətli olduğunu, özəlliklə, İslam tarixini çox yaxşı bildiyini deyən Səlim Rəfiq öz fikrini sübut etmək üçün, nədənsə, yalnız "Hədiqətüs-südə" məqtəlini və bəzi qəzəllərində "Yusif və Züleyxa" əfsanəsinə olan işarə-beytləri misal göstərir.

Maraqlıdır ki, Füzulinin elmi biliklərinin tədqiq edildiyi bölmədə coğrafiya, din, təsəvvüf, islami elmlərdən fiqh, məntiq, kəlam, eləcə də əzaim, iqtisad, fənni-təbiyyə, hikkət-təqdimə, elmi-kimya, elmi-cəvahir, astronomiya və hündəsə kimi elmlərdən çox az danışılır, şairin əsərlərindən bir-iki beyt verməklə yetərlənir. Ancaq tıbb elmi və onun Füzuli əsərlərinə yansımaları barədə yetərinə danışılır, hətta Əhdiyə istinad edərək onun tibbi təhsil alması da ehtimal olunur. Bunun üçün o, bəzi beytlərdən misallar verməklə yanaşı, təbii ki, "Səhət və Mərz" əsərindən daha geniş söz açır.

Kitabın ən böyük bölümlərindən biri olan üçüncü fəsilə ("Füzulinin eşqi") Füzulidə eşqlə bağlı məsələlər "Eşq", "Aşiq" və "Məşuq" kimi yarımfəsillər üzrə tədqiq edilir. "Eşq" yarımfəsili Füzulinin yolu eşq yoludur, eşq asan deyildir, iztirab, iztirabın səbəbi eşqdır, ayrılıq, vüsət, eşq qəmindən məmnun, vüsəl istəmədiyi də vəqədir, eşq bağlılıq, sevgiliyə bağlılıq, fədakarlıq, sadıqlıq, həssasiyyət, ehtirasın şiddəti, Füzulinin eşqində dərinlik, Füzuli və məşhur aşiqlər, Füzulidə qısqançlıq, sevgilidən şikayət kimi baxış bucaqlarından təhlil olunur. Bütün bu yarımfəsillər və yarımbölmələrdəki müddəaların izahı şairin əsərlərindən ən uyğun və münasib beytlər verilməklə müşayiət olunur.

Fəslin sonunda yenidən "Füzulinin eşqi haqqında tələqçilər" bəhsi açılır və burada şairimizin eşqin eşqi-ilahi, yoxsa maddi olması, yaxud onun həm həqiqi, həm də məcazi eşqi tərənnümü etdiyini iddia edən araşdırıcı alimlərin olduğu bildirilir. Bununla bağlı xülasə və nəticə olaraq Füzuli haqqında uydurulmuş bir rəvayət - guya sevdiyi qıza görə məzhəb dəyişdirməsinə də göz önündə tutaraq onun əksər şeirlərini, doğrudan da, müəyyən bir gözəlin eşqi və intizarı ilə yazıldığını demək istəyir: "Gərçi Füzulidə gözəllik tələqçisi anonim və ənənəvi isə də, onları təsvir edərkən göstərdiyi özəllik və hərəfət bu şeirlərin kəndi ruhunda müəyyən bir gözəlin eşqi uğrunda yazıldığına dəlalət edər".

Füzuli eşqinin təsəvvüflə ilgisiz məsələsinə yenə toxunan alim onda "təsəvvüf cəbhəsinin varlığını", fəqət bəzi alimlər tərəfindən iddia edildiyi şəkildə mütəsəvvüf bir şair olmadığını" bir daha vurğulayır.

S.Rəfiqin "Füzuli" monoqrafiyasının "Füzulinin təsiri və şöhrəti" adlanan dördüncü fəsilində hələ sağlığından başlayaraq "qəlb şairinin" çağdaşları və özündən sonrakı şairlər üzərində təsiri diqqətlə araşdırılır. Əsrlər üzrə tədqiqat aparılan bu bölmədə bir çox maraqlı faktlarla qarşılaşırıq.

Kitabda geniş bibliografik izahat və Füzulinin bibliografiyası adlı bölümlər də vardır. Bibliografik izahat bölməsində, hər şeydən öncə, Füzulinin əsərləri, şairimiz haqqında məlumat keçən təzkirələr və bioqrafik əsərlər, tarixi məxəzlər və ədəbiyyat tarixləri, səyahətnamələr, məqalələr, məktublər, divanlar, məsnəvilər, nəzirə məcmuələri, antologiyalar, ensiklopediyalar, dərs kitabları, qəvaid və ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitabları, tənqidi əsərlər, romanlar, pyeslər, qamur və lüğətlər, zərbi-məsəl məcmuələri, ədəbiyyat anketləri, mərsiyə kitabları və s. ətraflı araşdırılır, hər biri diqqətlə təhlil olunur.

Füzulışünas alim Ataəmi Mirzəyev tərəfindən yazılan "Qeydlər və şərhlər" bölümündə əsərin qələmə alındığı dövrdə türk ədəbi dilində işlənen, bu günün oxucusu üçün isə çətinlik törədən ərəb-fars tərkibli söz və ifadələrin izahı verilmiş və səhifəsi göstərilmişdir.

Sonda bütün dövrlərin dahi sənətkarı hesab edilən Məhəmməd Füzuli haqqında XX yüzildə yazılmış ən mükəmməl və dolğun monoqrafiyalardan biri olan bu qiymətli araşdırmanın müəllifi Səlim Rəfiq Rəfiqoğluna uca Allahdan rəhmət diləyir, kitabı gorgin və böyük zəhmət bahasına nəşrə hazırlayan, ona geniş ön söz, qeyd və şərhlər yazan füzulışünas alim Ataəmi Mirzəyevə isə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.